

УДК 811.161.2'271.12

Коць Т. А.

ЛІТЕРАТУРНА НОРМА І СУЧАСНІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

У статті проаналізовано лексико-семантичні, морфологічні та словотвірні процеси в українській мові у зв'язку з тенденціями динаміки літературної норми. Особливу увагу звернено на функціонування варіантів, узагальнено основні напрямки лексичних і граматичних змін, зокрема взаємодії власне української і запозиченої лексики, розкриття внутрішнього словотвірного потенціалу. На основі зіставно-порівняльного аналізу даних історичних та сучасних граматики і функційних особливостей різнорівневих мовних одиниць простежено зміни в нормативному статусі, визначено загальні принципи їх кодифікації.

Ключові слова: мовна норма, літературна мова, прескриптивна норма, кодифікація, варіант.

В статье проанализированы лексико-семантические, морфологические и словообразовательные процессы в украинском языке в связи с тенденциями динамики литературной нормы. Особенное внимание обращено на функционирование вариантов, обобщены основные направления лексических и грамматических изменений, в частности взаимодействия исконно украинской и заимствованной лексики, раскрытия внутреннего словообразовательного потенциала. На основе сопоставительного анализа данных исторических и современных грамматик особенностей разноуровневых языковых единиц отслежено изменения в их нормативном статусе, определено общие принципы их кодификации.

Ключевые слова: языковая норма, литературный язык, прескриптивная норма, кодификация, вариант.

The research presents an analysis of lexical, semantical word-formative and morphological processes in Ukrainian language in accordance with the tendencies of the literary norm dynamics. Special attention is paid to the functioning of variants. The main trends of lexical and grammatical changes, and the interaction of originally and borrowed grammatical, the disclosing of inherent laws of development of word-building, have been generalized. The juxtaposition and comparative data analysis of functional peculiarities of neutral and stylistically marked words show the changes in the normative status of lexical units and determine the general principles of their codification.

Key words: language norm, literary language, prescription norm, variant, codification.

Інформаційні технології сучасного світу – це не лише визначальні чинники розвитку економіки, а й невід'ємний елемент формування масової свідомості, мовної компетенції суспільства. Перед мовознавчою наукою постають питання повноцінного впровадження української мови в усі сфери життя суспільства, зокрема в середовище програмного забезпечення способом локалізації, що актуалізує питання суспільних функцій і характерних ознак мовної норми. Репрезентуючи нові сфери спілкування, інтернет-комунікація помітно змінює природу мовної системи. Інтернет сьогодні є не лише об'єктом дослідження мови, а й інструментом кодифікації літературної норми. Динамічний характер норми передбачає і традиційне відтворення мовних одиниць, визначених мовною практикою як правильні, і фіксацію постійно породжуваних в процесі живої комунікації мовних явищ, які орієнтовані і на систему, і на реалізований зразок. Мовна ситуація в Україні потребує детального вивчення лінгвальних процесів, особливо тих, що відбуваються в цифровому середовищі, а аналіз культуромовних проблем сприятиме утвердженню єдиного взірцевого літературного стандарту і консолідації національного простору.

Актуальність вивчення тенденцій літературної норми визначають, по-перше, мовні потреби суспільства в умовах глобалізаційного простору, по-друге, завдання якнайповнішого аналізу літературної норми на всіх мовних рівнях з метою визначення шляхів оптимізації українськомовної локалізації програмного забезпечення. Актуальна також проблема лінгвоекотології, оскільки в умовах розширення інформаційного поля мова не лише розкриває свої потенційні можливості, а й вбирає невинуваті іншомовні одиниці, що негативно впливає на стан мовної системи.

Тенденції літературної мови вивчають С. Я. Єрмоленко, К. Г. Городенська, О. О. Тараненко, Г. М. Яворська, С. П. Бибик, Г. М. Сюта, Т. А. Коць та ін. Аналізові глобалізаційних процесів сьогодення і їх відбиття в Інтернеті присвячені праці С. Г. Чемеркіна, К. А. Булаховського та ін.

Диференційними ознаками літературної мови є *відповідність мовній системі, стабільність, кодифікація, поширеність в узусі, культурно-історична традиція, естетичне сприймання*. У лінгвістиці диференційовано поняття *мовна норма і літературна норма*. Категорія мовної норми передбачає розрізнення понять «національна мова» і «літературна мова». Часові і просторові параметри норми національної мови ширші; вони охоплюють діалектні ознаки і не позначені впливом соціально-культурних чинників.

«Специфіку національної мови, - зазначає С. Я. Єрмоленко, - визначають не лише одиниці структурних рівнів, відмінні від одиниць іншої, передусім спорідненої, мови, а й цілий комплекс комунікативних ознак, залежних від етнокультурних, соціолінгвальних, психолінгвальних характеристик мовної діяльності представників етносу» [7, с. 256]. Літературна норма динамічна і залежить від мовної практики соціуму на певному етапі історичного розвитку.

Мовна практика часто демонструє низьку культуру мови. К. А. Булаховський зазначає, що із 1600 слововживань зафіксованих у 29-ти найпопулярніших комп'ютерних програмах 1265 не відповідають літературній нормі [1, с. 8]. Це розхитує мовну норму і негативно впливає на формування мовної свідомості суспільства.

Серед різноаспектних завдань сучасної лінгвістики особливої уваги вимагають питання кодифікації, яка не завжди встигає вчасно реагувати на запити мовної практики. Прийняті норми через певні проміжки часу потребують перегляду, переоцінки. Кодифікація – це ретроспективна, найбільш експліцитна й об'єктивна форма суспільного прийняття мовних норм. Вона систематизує літературну норму в граматиці, підручниках, словниках і довідниках [7, с. 22].

Неякісне українськомовне середовище більшості комп'ютерних програм є наслідком низького рівня освіти суспільства, незнання літературного стандарту, а також з відсутністю рекомендацій мовознавчої науки, особливо у складних випадках слововживання.

Неусталеною залишається інформаційно-технологічна термінологія, що пов'язано з відсутністю в Україні єдиного глосарія інформаційно-технологічних термінів.

Лінгводидактична й довідкова література не завжди встигає фіксувати відповідні зміни, які відбиває мовна практика. І тому в певні періоди розвитку літературної мови варто говорити про існування прескриптивної і дескриптивної мовної норми. Стабільність прескриптивної норми залежить від культурно-історичної ситуації, мовної структури та особливостей генези її літературної форми. Реально вживані в мові словоформи, лексеми, мовні конструкції не завжди відповідають установленим зразкам, адже на них позначаються і стилістичний потенціал, і екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки. Мова ЗМІ, текстових інтерфейсів тощо відбиває типові помилки мовної практики загалом. У правописі вони, як правило, виявляються у варіантному написанні закінчень іменників чоловічого роду другої відміни однини (*автореферата – автореферату, сектора – сектору, документа – документу*). Це так звана слабка норма впродовж усієї історії літературної мови. Недотримання правил правопису виявляємо в написанні складних слів, особливо з компонентами нових запозичень (*відео-опис, медіа програвач, анти-вірус*, правильно: *відеоопис, медіапрогравач, антивірус*). Динамічний характер лексичної норми позначається на входженні до ужитку великої кількості іншомовних слів, які не завжди виправдані, адже засмічують мову, а іноді руйнують і її структуру. На лексичному рівні помітне поширення росіянізмів, що залишається проблемою уже не одного століття, напр., *слідуючі статті – такі статті, список виключень - список винятків*.

До вічних проблем граматичної норми належить також уживання активних дієприкметників на **-уч(ий), -юч(ий)**, хоч Агатангел Кримський ще 1901 року пророкував їм «повну загибель», а О. Синявський 1931 році твердив, що вони зникли [5, с. 41; 9, с. 58]. Мовці не завжди диференціюють прикметники дієприкметникового походження і прикметники, утворені від основ дієслів або віддієслівних іменників прикметниковими суфіксами, напр.: *блискучий, колючий, підписний, перекладний*, які засвоїлися в літературному вжитку. На сьогодні питання статусу дієприкметникових форм поки що залишається відкритим. Як слушно зауважують мовознавці, «дієприкметники на **-чий** в українській мові – явище надто складне, щоб його простим запереченням можна було викинути з мови або, навпаки, визнаючи правомірним, беззаперечно творити такі дієприкметники в усіх можливих і неможливих випадках» [8, с. 175]. У мові є свої відповідники до багатьох дієприкметників на **-уч(ий), -юч(ий)**: *сплячий режим – режим сну, попереджуюче декодування – попереджувальне декодування* тощо. Але є випадки, коли без цих форм обійтися важко, напр.: *діючі відеокарти*, пор. також *діючий завод*.

Мовна практика засвідчує неправильне вживання прийменників *по, при*. Типовим є неприйнятне вживання прийменника *при* в значенні *під час* (*при аналізі – аналізуючи, при зміні – унаслідок зміни, при виконанні службових обов'язків – під час виконання службових обов'язків*).

На синтаксичному рівні важливе правильне вживання активних і пасивних конструкцій. Мова ЗМІ, Інтернету тощо часто перенасичена пасивними мовними одиницями, які прескриптивна норма рекомендує послідовно уникати. Поширені трикомпонентні конструкції із суб'єктом дії в орудному відмінку в функції додатка, дієсловами пасивного стану з постфіксом **-ся** в функції присудка, об'єктом дії в називному відмінку (підмет). Такі синтаксичні одиниці рекомендовано трансформувати в активні (підмет, виражений іменником у номінативі, присудок у формі особового дієслова і додатка у формі знахідного відмінка [2, с. 12]. Наприклад: *Словник використовується користувачем – Користувач послуговується словником; Ця програма захищається законами про авторське право – Цю програму захищають закони про авторське право*.

На стилістичному рівні спостерігаємо витіснення з ужитку сурядного сполучника *і* сполучником *та*. Такі тенденції, очевидно, відбуваються в усіх стилях, в усіх сферах мови одночасно, що є наслідком явища мовного гіперизму. Це негативно впливає на синтаксичні зв'язки в реченні, зокрема в мережі Інтернету дослідники фіксують 92,3% вживання сполучника *та* і лише 7,7% сполучника *і* [1, с. 92]. Наприклад: *Програма є простою та зручною у використанні; Оновлення антивірусних баз та програмних модулів відбувається швидко.*

Перед мовознавчою наукою постають проблеми багатозначності, дублетності, словотвору термінів із різних галузей знань, які через ЗМІ входять до загального вжитку. Варіантність лексичних одиниць – це різні вияви тієї самої сутності, видозміни того самого слова, що за будь-яких модифікацій залишається самим собою. Варіантні форми лексеми різняться або фонемним складом (фонематичні варіанти), або формотворчими афіксами (морфологічні варіанти). Хронологічно варіантність слова – це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови, зміни мовних смаків. Тому варіанти слова маркуються насамперед за часовою шкалою (зникає – з'являється), потім із погляду критеріїв норми (нормативні – ненормативні) і лише після цього – з соціального і стильового боку.

Сучасні тенденції свідчать насамперед про дію закону мовної економії, що виразно простежуємо на активному функціонуванні віддієслівних іменників, напр.: *злокалізування, забезпечення, активування*. Актуальною є проблема розмежування явищ синонімії й дублетності в терміносистемі мови, зокрема іменникових і дієслівних одиниць – віддієслівний іменник позначає результат, а саме дієслово – тривалу дію, напр.: *вибір режиму екрана – вибрати режим екрана, експорт до країн ЄС – експортувати до країн ЄС*.

Важливою сьогодні є проблема мовного пуризму або лінгвоекотології, у якій потрібно знайти доцільний вихід – вдало поєднати питомі словотвірні можливості мови і за потреби залучати іншомовні елементи, які з'являються в мові разом із новими реаліями і є наслідком глобалізаційних процесів.

Якісні зміни в адаптації запозичень виявляються у передаванні номенів (назв програм, сайтів, імен файлів) у процесі українізації: додаванні до них родового поняття, пошуку правильної морфологічної форми, яка б не порушувала внутрішніх законів мови, зокрема у відмінюванні, відтворення кириличною графікою.

Вибрати правильну форму слова допомагає знання внутрішніх законів мови, її функційно-семантичних особливостей, лексикографічних джерел – і звичайно, мовне чуття. Відкритість мовної системи, її динаміка спричинює появу в мові не лише нових слів, а й значень, семантичного перерозподілу. Системне осмислення літературної норми у зв'язку з мовним узусом, який в умовах комунікаційних технологій відбиває і закономірні, і тимчасові, випадкові зміни, дозволяє накреслити основні тенденції мовного розвитку.

Література:

1. Булаховський К. А. Українська мова в локалізації програмного забезпечення : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Кирило Анатолійович Булаховський. – К., 2014 – 198 с.
2. Городенська К. Г. Синтаксична специфіка української наукової мови / К. Г. Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць / [відп. ред. Л. О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 11–14.
3. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К., 2008. – С. 23–31.
4. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі : [монографія] / Т. А. Коць. – К. : Логос, 2010. – 304 с.
5. Кримський А. Про нашу літературну мову / Агатангел Кримський // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – Річник IV. – Т. XVI. – С. 31–49.
6. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови : [монографія] / О. Курило. – 3-е вид. – К. : Книгоспілка, 1925. – 246 с.
7. Літературна норма і мовна практика : [монографія] / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик та ін. ; [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – Ніжин : Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 320 с.
8. Морфологічна будова сучасної української мови : [монографія]. - К. : Наукова думка, 1975. – 208 с.
9. Синявський О. Норми української літературної мови : [монографія] / О. Синявський. – Х., 1931. – 224 с.
10. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за ред. І. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1969. – 386 с.